

Zelfbeperking in de risicomaatschappij

Een uitweg op de crisis van loonarbeid,
milieu en moderniteit

DIRK GELDOP

1 De arbeidsdiscussie in een ruimer maatschappelijk kader

De arbeidsmarkt kan haar integratiefunctie niet meer ten volle waarmaken. Deze vaststelling vormde het eerste uitgangspunt in de zoektocht naar alternatieven voor de huidige crisis op de arbeidsmarkt. Toch werd dit geen studie die zich beperkte tot de (zoveelste) analyse van vraag en/of aanbodzijde op de arbeidsmarkt of een (zoveelste) evaluatie van de schier eindeloze rij aan banenplannen die de afgelopen drie decennia de revue passeerden. Dat had alles te maken met de verbreding van de invalshoek met de twee bijkomende uitgangspunten.

De crisis op de arbeidsmarkt moet in een ruimer kader worden bekeken, meer specifiek in samenhang met de ecologische crisis. Een ecologische bijsturing van het productieproces en van de consumptiepatronen dringt zich op, wat gevolgen zal hebben voor onze manier van produceren en omgaan met arbeid. Dit tweede uitgangspunt verruimde de invalshoek aanzienlijk. Dit had niet alleen betrekking op de milieu-effecten in enge zin, maar betrof evenzeer de finaliteit van de huidige arbeidsmarktwerking en de finaliteit van ons dominant economisch systeem. Een laatste abstrahering van de problematiek lag in het derde uitgangspunt.

De crisis op de arbeidsmarkt en de ecologische crisis maken deel uit van een ruimere crisis van de moderniteit. Ze kunnen enkel worden overwonnen door ze vanuit dit ruimere geheel te benaderen. Met dit derde uitgangspunt werd de vraag naar de crisis op de arbeidsmarkt finaal verruimd tot een vraag naar het karakter

van de laat 20ste eeuwse westerse maatschappij en naar de plaats van (loon)arbeid daarbinnen. Daarmee was duidelijk dat deze studie zich niet situeerde binnen de traditionele arbeidssociologie, laat staan binnen de enge contouren van het beleidsevaluatie-onderzoek. Vanuit een uitgebreide literatuurstudie ontwikkelde zich een reflectie over de snel veranderende en globaliserende maatschappij op de drempel van de 21ste eeuw en over de plaats en de rol van arbeid daarbinnen.

2 Hoe onze maatschappij tot een risicomaatschappij evolueerde

De erg brede invalshoek vereist een duidelijk kader om de reflectie te kanaliseren. De inspiratie hiervoor werd gevonden bij de Duitse socioloog Ulrich Beck. Met hem typeer ik onze maatschappij als een risicomaatschappij, om vanuit dit analysekader de bovenstaande uitgangspunten te onderbouwen.

Centraal staat de overtuiging dat we niet langer in een industriële maatschappij leven. De conflicten van de industriële maatschappij – met de sociale strijd om de verdeling van de rijkdom en de opbouw van sociale rechten en sociale zekerheid als centrale inzet – vormen niet langer meer de belangrijkste verdelingsstrijd. Die verdelingsstrijd draait vandaag in toenemende mate om een verdeling van de risico's. De basisinstituten van de industriële maatschappij bieden onvoldoende houvast om de (nieuwe) risico's het hoofd te bieden, meer nog, in vele gevallen liggen ze mee aan de basis van de risico's of versterken ze die.

De drie uitgangspunten sluiten nauw aan bij het concept risicomaatschappij. Voor de bespreking hiervan hanteer ik een driedeling, waarbij ik als belangrijkste risicoclusters sociaal-economische risico's, ecologische risico's en individualiseringsrisico's onderscheid.

De sociaal-economische risico's leunen het sterkst aan bij de oude sociale strijd. Het gaat om de verdeling van rijkdom, of omgekeerd om de verdeling van het risico op armoede, op werkloosheid of op sociale uitsluiting. Toch verschillen de sociaal-economische risico's in hun verschijningsvorm van de situatie in het begin van deze eeuw. Vandaag, in de globaliserende economie, blijkt de omvangrijke sociale wetgeving en sociale bescherming in de welvaartsstaat onvoldoende antwoord te kunnen bieden op de wereldwijde economische ontwikkelingen, die door een oprukkende marktlogica worden gekenmerkt. Niet alleen de uitgesloten van de arbeidsmarkt voelen dit, ook diegenen van wie een alsmaar grotere productiviteit en flexibiliteit wordt verwacht, vaak ten koste van hun leven buiten de arbeidsmarkt. Traditionele sociale organisaties als vakbonden proberen hun werking aan te passen om greep te krijgen op deze evoluties, ondermeer door het opzetten van internationale ondernemingsraden en het uitbouwen van een wereldwijde werking. Toch verzeilen ook zij meer en meer in het proberen te delokaliseren van risico's, zeker wanneer bij wereldwijde reorganisaties de discussie draait rond de vraag waar bedrijfssluitingen zullen plaatsvinden (zie Renault).

Een tweede cluster vormen de ecologische risico's. Het gaat hier om door de mens (rechtstreeks of onrechtstreeks) gecreëerde risico's. In de tweede helft van de 20ste eeuw bestaat er een ongekende vernietigingscapaciteit tegenover de wereldwijde ecosystemen. Op militair vlak worden we geconfronteerd met een nucleaire en chemische vernietigingscapaciteit die voldoende is om alle menselijk (en dierlijk) leven op aarde te beëindigen. Nucleaire of chemische risico's en calamiteiten hebben wereldwijde gevolgen: van Tsjernobyl tot het gat in de ozonlaag, van de vernieling van de regenwouden tot het broeikas-effect, van de drastische afname van de biodiversiteit tot de zure regen, van de uitputting van de grondstoffen en zoetwatervoorraden tot genetische afwijkingen. De ecologische risico's situeren zich echter niet alleen, en voor velen zelfs niet in de eerste plaats, op een dergelijk globaal niveau of binnen een lange-termijn-perspectief. Op lokaal vlak organiseren tal van actiegroepen en buurtcomités de sociale strijd om ecologische risico's uit hun buurt of leefwereld te houden: denken we maar aan actiegroepen die strijden tegen verbrandingsovens, tegen bijkomende spoor- of wegeninfrastructuur, tegen nieuwe containerterminals, hinderlijke inrichtingen of verkeersoverlast, ... Het besef groeit dat het noch bij de verre, noch bij de nabije risico's om toevallige of externe (neven)effecten van ons economisch systeem gaat. Beide soorten ecologische risico's komen integendeel rechtstreeks voort uit de manier waarop ons productiesysteem is georganiseerd. Ze vloeien voort uit de manier waarop we onze instituties uit de industriële maatschappij, ons economisch en sociaal leven vorm geven.

Als derde groep onderscheid ik de individualiseringsrisico's. De verre gaande individualisering de voorbije decennia was niet alleen een vrijmakingsproces, waarbij mensen meer en meer ruimte verworven om eigen keuzes te maken, om de eigen biografie te ontwerpen. Noch het werk, noch relaties zijn nog voor het leven; zelfgekozen relaties duren een liefde of een vriendschap lang. Er kunnen én moeten keuzes worden gemaakt op het werk, in de relatie, in de opbouw van vriendschapsnetwerken, in het management van rollen, bij het nemen van engagementen. Bovendien kunnen en moeten we niet alleen zelf keuzes maken. Als reflexieve individuen moeten we ook omgaan met keuzes van andere individuen, en deze keuzes van anderen brengen op hun beurt risico's voor het eigen leven met zich mee.

Met de mogelijkheid om het eigen leven vorm te geven groeit ook de plicht om dit te doen. Tevens groeit het risico dat daarbij fouten worden gemaakt, met verstrekkende gevolgen in de persoonlijke levenssfeer. Dit leidt tot een voortdurend omgaan met de onzekerheid van de individualiseringsrisico's. Deze komt bovenop de onzekerheid van sociaal-economische risico's en ecologische risico's die in de private leefwereld worden gedumpt en op hun beurt de individualiseringsrisico's versterken.

Met de analyse van deze drie risicoclusters werden de twee eerste uitgangspunten gekaderd, onderbouwd en bovendien aangevuld met een belangrijke individualiseringscomponent. Naast deze (her)indeling van Beck's analyse is het noodzakelijk kritieken op het concept risicomaatschappij te bespreken en de

analyse op een aantal punten te herinterpreteren. De kritiek dat er ook vroeger risico's waren, is mits verduidelijking weerlegbaar. Hier zijn immers klare kwalitatieve en kwantitatieve verschillen tussen de huidige en de vroegere risico's aan te geven.

De belangrijkste kritiek op Beck blijft dat het egalitaire karakter van sommige nieuwe risico's wordt overbenadrukt. Illustratief hiervoor is de boutade dat smog democratisch is. Bijgevolg worden de oude sociale breuklijnen in de risicomaatschappij onderschat. Het is niet omdat sommige nieuwe (vooral globaal ecologische) risico's een grote sociale gelijkheid kennen, dat de oude verdelingsvragen zouden zijn verdwenen of dat deze niet evenzeer op nieuwe problemen van toepassing blijven. Vele ecologische en de meeste individualiseringsrisico's zijn allesbehalve egalitair.

Mits een aantal aanvullende interpretaties moeten we onze hedendaagse westerse maatschappij als een risicomaatschappij typeren. Dit denkkader biedt een vruchtbare basis om de crisis op de arbeidsmarkt en de ecologische crisis in een breder perspectief te analyseren.

3 Een crisis van de moderniteit

Het derde uitgangspunt luidt dat de crisis op de arbeidsmarkt en de ecologische crisis deel uitmaken van een ruimere crisis van de moderniteit. Dit vormt een essentieel onderdeel binnen het analysekader van de risicomaatschappij. Eén van de centrale vaststellingen luidt immers dat vele van de instituties die het leven in onze maatschappij vorm gaven en geven, nu onvoldoende houvast bieden om aan de verschillende risico's het hoofd te bieden. Meer nog, ze werden contra-productief en liggen mee aan de basis van risico's. Omdat sommige van die instituties zo centraal verbonden zijn met de moderniteit, spreek ik effectief van een crisis van de moderniteit.

Ik typeer daarbij een aantal van de problemen in de risicomaatschappij als moderniseringsblokkaden: het gaat om risico's en problemen waar de bestaande kaders en instituties van de late moderniteit geen antwoord meer op kunnen bieden. De confrontatie met deze blokkaden, met de crisis op de arbeidsmarkt, met de ecologische crisis, met de crisis van belangrijke instituties, kortom, met de crisis van de moderniteit leidt tot uiteenlopende reacties. Sommigen stellen de verworvenheden van de moderniteit zelf in vraag. Hieruit ontstaan pleidooien voor tegenmodernisering, waarbij nostalgische, romantische of xenofobe gevoelens worden aangewakkerd en gebruikt in een poging om de toenemende onzekerheid het hoofd te bieden. Deze zucht naar pre-moderne samenlevingsvormen is even uitzichtloos als ongewenst.

Aan het andere uiterste van het spectrum dreigen de radicale varianten van het postmodernisme evenzeer belangrijke verworvenheden van de moderniteit op de helling te zetten. Hoewel de brede waaier aan post-modernistische analyses nuancerend noodzakelijk maakt, is het duidelijk dat de meest radicale varianten de

kennis- en handelingsbasis ondergraven om een maatschappijproject op te baseren waarbij naar oplossingen voor de huidige moderniseringsblokkaden kan worden gezocht. Tenslotte is ook een radicalisering van het huidige technologische optimisme – de zogenaamde ecologische modernisering – incompatibel met de typering van onze maatschappij als risicomaatschappij. Ecologische modernisering steunt immers volledig op de wetenschappelijke en technologische instituties en oplossingswijzen waarvan de legitimiteit mee onder vuur ligt.

4 Reflexieve modernisering of de moderniseringsblokkaden voorbij

Auteurs als Beck en Giddens pleiten daarom niet voor minder, maar juist voor meer moderniteit, voor een radicalisering van de moderniteit. Het proces hiervoor typeren zij als een proces van reflexieve modernisering: een radicalisering van de moderniteit, die de premissen en contouren van de industriële maatschappij oplost en wegen naar een andere moderniteit opent. Het gaat om een proces dat samenvalt met de tweede fase van de risicomaatschappij. In een eerste fase worden de risico's nog als residueel beschouwd en probeert men ze als ongewenste neveneffecten met de bestaande instrumenten in te dijken. In een tweede fase groeit het besef dat de risico's inherent zijn aan de bestaande instituties, aan de bestaande maatschappelijke ordening, aan de bestaande productie- en consumptiesystemen.

Reflexieve modernisering vormt het proces om te komen tot een herdefiniëring van onze maatschappij en om de bestaande instituties te herdenken. De toegenomen persoonlijke reflexiviteit, die samengaat met de individualiseringsprocessen, vormt hiervoor de basis.

Men kan reflexieve modernisering uitwerken als een algemene moderniseringstheorie en plaatsen tegenover de klassieke sociologische moderniseringstheorieën. Deze optie heb ik niet weerhouden. Een tweede mogelijkheid vormt de toepassing op een specifiek probleemgebied. De toepassing op ons omgaan met arbeid in de risicomaatschappij vormt mijn invalshoek.

5 Zelfbeperking als mogelijke uitweg

Als aanloop daartoe ga ik eerst op zoek naar uitgangspunten voor een anders omgaan met de sociaal-economische, de ecologische en de individualiseringsrisico's. Het centrale concept daarbij vormt de notie van zelfbeperking. De centrale stelling luidt dat de persoonlijke reflexiviteit via een proces van reflexieve modernisering een vertaling kan kennen in pistes voor zelfbeperking. Ik ging na in welke mate de toenemende pleidooien voor zelfbeperking – hierin begrepen pleidooien voor versobering, verlangzaming, onthaasting, ... – een basis kunnen vormen voor maatschappelijke en institutionele veranderingen in de sterk geïndividualiseerde risicomaatschappij.

In het verlengde van de toenemende aandacht voor post-materiële waarden in de risicomaatschappij zijn er recent tal van pleidooien voor zelfbeperking terug te vinden. Zij situeren zich in een zoeken naar 'het goede leven', dat in toenemende mate wordt bedreigd door de uitbreiding van de economische sfeer. Commodificatie, competitiviteit, toenemende prestatiedruk en voortdurende versnelling leiden tot toenemende overbevraging en uitsluiting van individuen, tot toenemende stress, tot een groeiende tegenstelling tussen materiële welvaart en reëel welzijn.

In deze studie heb ik dit uiteenlopende en vaak weinig uitgewerkte discours omtrent zelfbeperking gesystematiseerd. Ik analyseerde zes te onderscheiden – maar nooit volledig te scheiden – argumentatielijnen voor zelfbeperking. Er zijn de dominant aanwezige ecologische redenen om onze behoeften zowel als onze productie en consumptie te beperken. Verder baseren voorstanders van zelfbeperking zich op democratische argumenten (technocratisch opgelegde beperkingen anticiperen), op behoud van persoonlijke autonomie (ten aanzien van materiële goederen en diensten, ten aanzien van de markt), op sociale redenen (niet produceren/consumeren wat niet veralgemeenbaar is), op argumenten voor een verbetering van de kwaliteit van het leven (nastreven van te grote materiële welvaart creëert onwelzijn) en op argumenten voor een anders omgaan met tijd (tijd om te genieten van de verworvenheden wordt schaarser).

De materiële welvaart nam toe in de risicomaatschappij, maar leidde naast de risico's ook tot nieuwe, post-materiële behoeften, tot nieuwe schaarste, tot nieuwe luxeproducten zoals tijd, ruimte, sociale contacten, zuivere lucht, stilte of zekerheid. In de mate dat het als oneindig percipiëren van onze behoeften mee aan de basis ligt van de huidige moderniseringsblokkaden, vormen de disparate pleidooien voor zelfbeperking een weergave hiervan en een mogelijke uitweg hiervoor. Meer en meer mensen voelen zich gevangen in een 'rat-race' waarbij ze in de strijd tegen toenemende risico's de autonomie om zelf keuzes te maken op sociaal-economisch of individueel vlak dreigen te verliezen. Zelfbeperking kan dan een alternatief bieden, maar houdt ook gevaren in.

6 Een institutionele vertaling is noodzakelijk

Het gevaar bestaat dat pleidooien voor zelfbeperking bijdragen tot een verdere individualisering van sociale problemen. Toenemende prestatiedruk op de arbeidsmarkt, ecologische druk op de leefomgeving of druk op het individuele leven: individuen moeten maar keuzes maken in hoeverre zij meedraaien in een verder individualiserende en globaliserende risicomaatschappij, in hoeverre ze toegeven aan prestatiedruk, ongeacht de ecologische of individualiseringsrisico's. En dezelfde individuen zouden dan maar moeten bekijken in hoeverre ze voor zelfbeperking opteren? Een dergelijke individualiserende aanpak biedt onvoldoende perspectief op maatschappelijke verandering.

Essentieel is dat het niet bij pleidooien voor, intellectuele analyses van of ethische oproepen tot zelfbeperking blijft. De mogelijkheden tot verandering mogen niet

worden gereduceerd tot de persoonlijke keuzes van individuen, die los van of zelfs tegen de maatschappelijke en institutionele context in een persoonlijke afweging moeten maken in een poging om arbeidsmarkt, ecologisch draagvlak en persoonlijk leven of handelen te verzoenen.

Zelfbeperking kan slechts een uitweg bieden wanneer het wordt ingebed in maatschappelijke structuren. Zelfbeperking vanuit individuele reflexiviteit is een noodzakelijke, maar onvoldoende voorwaarde om te komen tot een beheersing van de risico's in onze risicomaatschappij. Zelfbeperking heeft maar toekomst wanneer er een vertaling komt naar de bestaande instituties, structuren en beleidskaders, waarbij persoonlijke keuzes voor zelfbeperking een kans krijgen en waarbij dat soort keuzes maatschappelijk worden erkend én gestimuleerd. Pas dan komen we van individuele reflexiviteit tot een proces van reflexieve modernisering.

Gebruik makend van de reeds bestaande vraag naar zelfbeperking, van de individuele reflexiviteit van diegenen die reeds keuzes maken om soberder of langzamer te leven, moeten de instituties de mogelijkheid bieden om deze vormen van individuele reflexiviteit te laten uitgroeien tot een verdergaand collectief proces van reflexieve modernisering. Hierbij gaat het niet meer alleen om veranderingen in het leven van mensen, maar evenzeer om verdere veranderingen van de bestaande instituties en structuren, om veranderingen in ons collectief denken over welvaart, over welzijn en over het goede leven.

De nieuwe en vernieuwde instituties, structuren en beleidskaders moeten een dubbele functie vervullen ten aanzien van zelfbeperking op de verschillende maatschappelijke domeinen. Ze moeten diegenen die vanuit hun persoonlijke reflexiviteit reeds keuzes hebben gezet in de richting van zelfbeperking maatschappelijk bevestigen en ondersteunen. Naast deze ondersteunende rol moeten de vernieuwde instituties een bevragende en stimulerende rol spelen: ze moeten appeleren aan de concrete levenssituaties en problemen van mensen en hen prikkelen om hun denken over materiële en andere behoeften te herzien.

Daarbij is het duidelijk dat zelfbeperking een correctie vormt op de manier van produceren en consumeren die aan de basis ligt van de risicomaatschappij. Zelfbeperking als één van de mogelijke resultaten van een proces van reflexieve modernisering is geen doel op zich. Het gaat niet om een zo radicaal mogelijk te beleven of te benaderen doelstelling, het vormt geen pleidooi voor een zo groot mogelijke ascese.

Er valt vandaag dan ook geen boven- of ondergrens vast te leggen, geen materiële grens van zelfbeperking die moet worden gehaald. Dit zou evenzeer tot moderniseringsblokkaden leiden. Het voorgaande betreft een pleidooi om zelfbeperking als een proces te hanteren om autonomie ten aanzien van de markt te vergroten, een instrument om de diverse risico's te beheersen, een middel om het 'goede leven' dichter te benaderen. Het gaat daarbij om een zoeken naar nieuwe evenwichten: tussen economie, ecologie en individu. Toegepast op arbeid gaat het

om een hernieuwd evenwicht tussen via de markt verloonde arbeid en andere activiteiten, rekening houdend met sociale en ecologische beperkingen.

Vanuit deze analyse wordt teruggegaan naar de crisis op de arbeidsmarkt. De vraag luidt, welke rol het bestaande arbeidsmarktbeleid speelt ten aanzien van dergelijke transformaties. Draagt het beleid bij tot een structurele hervorming van regelsystemen en instituties die tot een beheersing van de risico's leiden, of versterken bepaalde maatregelen zelfs de moderniseringsblokkaden? Bestaan er maatregelen die inspelen op de groeiende behoefte aan wat we zelfbeperking hebben genoemd, of zijn er meer aangepaste maatregelen denkbaar?

7 Bestaande beleidspistes bieden onvoldoende perspectief

Het uitgangspunt luidt hier dat de moderniseringsblokkaden op de arbeidsmarkt evenzeer als de sociaal-economische, de ecologische en de individualiseringsrisico's in belangrijke mate zijn gebaseerd op de perceptie van onze behoeften als oneindig, en op het steeds meer beschouwen van de (arbeids)markt als oplossingskanaal bij uitstek in een poging zoveel mogelijk van de oneindige behoeften te vervullen.

Anders omgaan met betaalde arbeid, het overstijgen van de moderniseringsblokkaden op de arbeidsmarkt, rekening houdend met ecologische problemen en individualisering, betekent vragen stellen bij de noties 'oneindige behoeften' en 'schaarse middelen' die in het economisch verhaal al te gemakkelijk worden gehanteerd en als gegeven verondersteld. De vraag naar een ander denken over arbeid is onlosmakelijk verbonden met de discussie over de plaats van de economische rationaliteit binnen onze maatschappij. Vond er bij loonarbeid, net zoals in ons hele economisch denken, geen doel/middel-omkering plaats? Werd het instrument om tot 'het goede leven' te komen niet tot doel op zich? Een hernieuwde omkering van de doel/middel-relatie vereist een anders denken over schaarste en rijkdom.

Het werd duidelijk dat tal van de bestaande pistes in het arbeidsmarktbeleid haaks staan op zelfbeperkingsscenario's. Sommige dragen bij tot een versterking van sociaal-economische risico's, zoals het verstrengde schorsingsbeleid in de werkloosheid. Andere gaan voorbij aan ecologische risico's, zoals vele groei-scenario's en relanceprogramma's. Nog andere versterken individualiseringsrisico's door steeds meer systeemdruk in de schoenen van individuen te schuiven of door vormen van flexibiliteit te stimuleren die onhoudbare druk op het persoonlijke en sociale leven leggen. De risico's van de bestaande maatregelen moeten worden afgewogen tegen de (beperkte) kansen die worden geschapen. Daarbij kunnen we niet omheen de vaststelling dat het arbeidsmarktbeleid sinds de eerste oliecrisis van 1973, een symbolisch keerpunt in de Europese economieën, er tot nu nooit in is geslaagd om de ontwikkelingen aan vraag- en aanbodzijde structu-

reel bij te sturen. Verder dan een achternahollen van veranderende en toenemende sociaal-economische risico's, verder dan een beheersing van werkloosheid en armoede op een (te) hoog niveau, komt men met de bestaande beleidskaders niet.

De piste van sociale activering, die vandaag uit zeer uiteenlopende hoeken wordt ondersteund en bepleit, leek op het eerste zicht wél een alternatief te bieden. Gaat het immers niet om een hervormen van het arbeidsmarktbeleid en de sociale zekerheid, gericht op het stimuleren van integratie, naast of in plaats van het zogenaamd passief verstrekken van uitkeringen? Meer dan bij de voorgaande maatregelen zijn er kansen en beloften vervat in het activeringsdiscours. Globaal beoordeel ik activering echter als een scenario dat de huidige positie van loonarbeid in de maatschappij enkel wil versterken binnen de bestaande economische logica. Door een vergroting van de (arbeids)marktafhankelijkheid, door de individualisering van de aanbod-zijde-aanpak en door de duidelijk aanwezige disciplinerings-elementen dreigt activering de sociaal-economische en de individualiseringsrisico's eerder te vergroten. Zo staat de huidige invulling van het activeringsscenario de pleidooien voor zelfbeperking meer in de weg dan dat het een hefboom ervoor kan betekenen.

8 Arbeids(tijd)herverdeling en basisinkomen als hefbomen

Hiervoor lichtte ik alternatieve beleidspistes inzake arbeidsmarktbeleid door, die een mogelijk alternatief bieden voor de sociaal-economische, de ecologische en de individualiseringsrisico's. Ik integreerde daarbij het zelfbeperkingspleidooi met de denkkaders van Gorz, Illich en Arendt. Alledrie wijzen ze op het historisch recente gegeven van het functioneren van de huidige arbeidsmarkt. Gorz bepleit daarbij een vermindering van de heteronome arbeid en een verschuiving naar meer autonome arbeid en activiteiten. Een soortgelijk pleidooi vinden we bij Illich, die spreekt van eigenarbeid. Hannah Arendt bepleit dat de mens zich niet beperkt tot de animal laborans, de mens die per definitie oneindige behoeften probeert te vervullen via arbeid en consumptie. In haar werk vinden we een pleidooi om dit te overstijgen, waardoor de mens in grotere mate een werkend en vooral handelend individu wordt. Deze (bijna klassieke) auteurs bepleiten alledrie een beperking van de activiteiten op de formele arbeidsmarkt en meer tijd en ruimte voor autonome, niet-marktgebonden activiteiten, die niet noodzakelijk een productief of instrumenteel doel hebben. Deze analyse is volledig compatibel met het pleidooi voor zelfbeperking in de risicomaatschappij.

Twee scenario's kunnen van daaruit een hefboom vormen om vanuit een zelfbeperkingsperspectief anders om te gaan met arbeid in de risicomaatschappij. Het eerste is de piste van een herverdeling van de arbeid. Deze is zowel doel als middel. Het is een oud, syndicaal doel om meer vrije tijd te hebben ten opzichte van de tijd besteed aan het arbeidsproces. Maar het is ook een middel. Arbeidsduur-

vermindering vormt een mogelijk instrument om te komen tot een arbeidsherverdeling, een instrument om het structurele overschot op de arbeidsmarkt te verminderen, om de werkloosheid te beperken. Het vormt tevens een hefboom om meer ademruimte te creëren voor al diegenen die vandaag op de arbeidsmarkt steeds zwaarder moeten presteren en die zoeken naar mogelijkheden van zelfbeperking, naar tijd naast en autonomie ten aanzien van die arbeidsmarkt. Het vormt een hefboom om via zelfbeperking het handelen, de autonome activiteiten meer ruimte te geven en de animal laborans te overstijgen.

Hetzelfde kan worden gezegd van de tweede piste, die van een verdere loskoppeling van arbeid en inkomen door de invoering van een onvoorwaardelijk basisinkomen. Arbeid en inkomen zijn vandaag al ten dele losgekoppeld. Voor renteniers en inkomens uit kapitaal is er geen directe band met gepresteerde arbeid. Uitkeringen als werkloosheidsvergoeding, ziekte- en invaliditeitsuitkeringen of pensioenen hebben een indirecte band, via opgebouwde rechten. Bij een bestaansminimum of een gewaarborgd inkomen voor bejaarden is die band nog lossier.

De invoering van een onvoorwaardelijk basisinkomen garandeert een – al dan niet – beperkte inkomenssokkel, die een grotere autonomie ten aanzien van de arbeidsmarkt mogelijk maakt, die kan bijdragen tot een grotere tijdsautonomie, die mensen ruimte kan geven tot een grotere distantie ten aanzien van de productiviteits-eisen op de arbeidsmarkt.

Ik concludeerde dat er een vertaling nodig is van de vraag naar zelfbeperking in aangepaste instituties, structuren en beleidskaders, waarbij de aanwezige bereidheid tot zelfbeperking wordt ondersteund en ingebed, en waarbij de bereidheid bij andere groepen kan worden geprikkeld. Herverdeling van de arbeid, via beperking van de arbeidsduur of via veralgemening van een recht op loopbaanonderbreking, gecombineerd met de invoering van een basisinkomen, lijken mij twee fundamentele hervormingen te zijn die inspelen op de zelfbeperkingsbehoefte in de risicomaatschappij en die beide een bijdrage kunnen vormen om de moderniseringsblokkaden te overstijgen. Ze bieden de mogelijkheid om loonarbeid een geringere plaats te geven in een meer pluri-actieve en reflexieve maatschappij.

Ik spreek daarbij uitdrukkelijk van hefbomen (of instrumenten) om tot zelfbeperking te komen. Het gaat om institutionele kaders en structuren die hiertoe de mogelijkheid bieden, maar die op zich geen garantie vormen. Om democratische (en om sociale) redenen heb ik opgelegde vormen van 'zelf'beperking verworpen. Ik vertrok van persoonlijke reflexiviteit, van persoonlijke behoefte aan en keuzes voor zelfbeperking, die vervolgens een maatschappelijke inbedding en een institutionele vertaling moesten krijgen. Dit kader heeft zowel een ondersteunende als een bevragende, een prikkelende functie. Wanneer arbeidsherverdeling en basisinkomen als oplossingspistes, als instrumenten of als hefbomen worden getypeerd, dan blijft deze individuele keuzevrijheid behouden, en wel op een dubbele wijze.

Het gaat vooreerst om de mogelijkheid een grotere autonomie tot de arbeidsmarkt te ontwikkelen, niet om de verplichting. Verder blijft de invulling van de vrijgekomen tijd een black box. Wanneer deze louter consumptief wordt ingevuld, dan blijft de mens gevangen binnen het denkkader van de animal laborans. In dat geval vormen de hefbomen slechts een beperkte bijdrage tot het oplossen van moderniseringsblokkaden op de arbeidsmarkt. In de mate dat de tijd-buiten-de-arbeidsmarkt niet in de eerste plaats consumptief wordt ingevuld, maar wordt besteed aan meer autonome activiteiten, aan vormen van handelen, pas dan valt een meer algemene invulling van zelfbeperking te verwachten, pas dan ontstaat de mogelijkheid tot een opnieuw beheersen van sociaal-economische zowel als ecologische en individualiseringsrisico's.

Deze vrijheidsgerichte invulling is niet alleen principiële verdedigbaar, ze is mijns inziens ook verzoenbaar met het gevoel van dringendheid om tot een beperking en beheersing van sociaal-economische, ecologische en individualiseringsrisico's te komen. In een maatschappij waar post-materiële waarden belangrijker worden, verandert immers ook de conceptie van het goede leven. De animal laborans zal in de conceptie van dat goede leven een steeds geringere plaats krijgen. De conceptie van het goede leven in de derde fase van de risicomaatschappij vertrekt van de handelende en dus zelfbeperkende mens, die de risicomaatschappij omvormt tot een post-schaarste maatschappij zoals ik die met Giddens omschreef: een maatschappij waarin de individuen de schaarste kunnen aanvaarden, omdat ze de overvloed binnen deze risicomaatschappij herkennen en er leren van te genieten. In dat geval zullen we kunnen spreken van een derde fase binnen de risicomaatschappij, waarin de huidige moderniseringsblokkaden zijn opgeheven en waarin de huidige sociaal-economische, ecologische en individualiseringsrisico's opnieuw beheersbaar zijn geworden.

Uitleiding: een appél voor zelfbeperking, of het primaat van levenskwaliteit boven marktlogica

Ik besef dat van de lezer in de voorgaande bladzijden een grote inspanning werd gevraagd: een uitgebreide en enorm samengebalde analyse leidde tot een eerder controversieel standpunt.

Ik vertrok van de crisis op de arbeidsmarkt, maar er volgde een sociologische reflectie over onze westerse maatschappij aan de vooravond van de 21ste eeuw. Deze reflectie werd opgehangen aan het ruime en ongebruikelijke kader van de risicomaatschappij. Het gaat om een relatief nieuw, uitdagend en prikkelend, maar ook een erg onafgewerkt sociologisch denkkader, dat (na de engelse vertalingen in de jaren '90) in toenemende mate wereldwijd reacties uitlokt.

Ik opteerde voor een ruime omweg: een situering in de globale crisis van de moderniteit, met een keuze voor het abstracte proces van reflexieve modernisering als uitnodiging tot een radicale herdenking van de uitgangspunten van onze

westerse maatschappij, van onze laat-20ste eeuwse moderniteit. Van daaruit bepleitte ik expliciet de zelfbeperkings-optiek: een optie die haaks staat op de dominante en steeds meer dominerende economische logica; haaks ook op een aantal sociologische studies over het consumptiegedrag van individuen. Toegepast op de crisis van de arbeidsmarkt leidde dit tenslotte tot een positieve waardering van pistes van herverdeling van de arbeid en invoering van een basisinkomen als hefboomen voor zelfbeperking en voor maatschappelijke verandering in die risico-maatschappij.

Sociologie moet ook contra-intuïtieve inzichten ontlokken, al was dat niet de hoofddoelstelling. Alleszins vormt deze reflectie geen eindpunt. Zoals in de inleiding gesteld, gaat het om een 'weer-te-spreken-tekst', om een positiebepaling ten aanzien van recente sociologische en filosofische teksten, om een aanzet tot eigen interpretatie van de maatschappelijke evoluties, voortbouwend op en in dialoog met bevindingen van anderen.

Ik wil – in deze uitleiding – echter de hoop uitspreken dat het niet bij een theoretisch debat blijft. De voorgaande analyse is in belangrijke mate gebaseerd op een literatuurstudie van auteurs die proberen de maatschappelijke veranderingen en vernieuwingen te duiden. Het bouwt verder op wat er – zij het misschien nog embryonaal – leeft en groeit in de risicomaatschappij. Ik ben er van overtuigd dat in het verlengde van de toenemende populariteit van de post-materiële waarden de bestaande risico's nog scherper zullen worden aanvoeld. Naast een objectieve toename van risico's groeit onze risicogevoeligheid naarmate kwaliteitsvragen dominantier worden.

Pleidooien voor zelfbeperking, hoe dispaaraat ook, weerspiegelen nieuwe schaarsten en nieuwe behoeften. Ze vertalen concrete noden van individuen, mensen die niet meer meekunnen of die het steeds moeilijker krijgen in de prestatie-maatschappij die onze risicomaatschappij ook is. Ze vertalen de angst en de onzekerheid van hen die vandaag op de arbeidsmarkt op de tippen van hun tenen moeten lopen om (nog even) mee te kunnen. Ze vertalen de angst en de onzekerheid van de uitgeslotenen, die zich afvragen hoe ze ooit nog op de rijdende en versnellende trein zullen geraken. Ze vertalen de angst en de onzekerheid van al diegenen die met ecologische bedreigingen worden geconfronteerd, met bedreigingen ten aanzien van de eigen gezondheid of ten aanzien van een daling van de leefkwaliteit in de directe omgeving. Deze behoeften, onzekerheden en risico's – die stuk voor stuk met persoonlijke verhalen kunnen worden geconcretiseerd – liggen mee aan de basis van de analyse van onze maatschappij als een risicomaatschappij. Ze funderen het tegendraadse appel voor zelfbeperking.

Ik wil besluiten met een oproep om die behoeften-voorbij-de-materiële-behoeften ernstig te nemen, in onderzoek en debat zowel als in het beleid. Het gaat om een groeiende sociale behoefte, die ingaat tegen een economische logica die de andere levenssferen steeds verder koloniseert. De bezorgdheid om de sociale en de ecologische ruimte te vrijwaren voor de huidige en volgende generaties lag aan de basis van dit proefschrift, maar is gedurende de analyse nog gegroeid.

De analyse van onze maatschappij als risicomaatschappij kan niet anders dan een appél vormen tot individuele reflectie én tot reflexieve modernisering. Het vormt een radicaal modern appél tot maatschappelijke verandering van de risicomaatschappij waarin we leven.

Een summiere bibliografische verantwoording

De bovenstaande tekst vormt een (summiere) samenvatting van:

Geldof D.

1999 *Zelfbeperking in de risicomaatschappij: een uitweg uit de crisis van loonarbeid, milieu en moderniteit. Doctoraal proefschrift in de Politieke en Sociale Wetenschappen.* Antwerpen: UIA/PSW, 279 p.

Voor alle referenties wordt hiernaar verwezen.

Eerder verscheen reeds een kort besprekingsartikel van het werk van Beck, zie:

Geldof D.

1997 'Het sociale in de risicomaatschappij. Over de essays van Ulrich Beck', *ALERT*, 23(4): 70-79.

Een toepassing van dit denkkader op armoedebestrijding is terug te vinden in het laatste Jaarboek:

Geldof D.

1998 'Armoede in de risicomaatschappij van de 21ste eeuw', J. VRANKEN, D. GELDOF, G. VAN MENXEL, *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 1998.* Leuven: Acco

Het basiswerk van Beck over de risicomaatschappij blijft:

Beck U.

1986 *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne.* Frankfurt am Main: Suhrkamp. (ook beschikbaar in engelse vertaling)

De basisideeën over reflexieve modernisering zijn terug te vinden in:

Beck U., Giddens A., Lash S.

1994 *Reflexive modernization. Politics, tradition and aesthetics in the modern social order* (pp. 225). Cambridge: Polity Press.

Op 16 maart verdedigde Dirk Geldof zijn doctoraal proefschrift in de Politieke en Sociale Wetenschappen aan de UIA te Antwerpen. Dirk Geldof (33) is niet alleen gemeenteraadslid voor AGALEV in Antwerpen, hij is ook actief als socioloog. Naast talrijke wetenschappelijke publicaties is hij vooral gekend als co-auteur van het 'Jaarboek Armoede en Sociale Uitsluiting' (Jan Vranken, Dirk Geldof, Gerard Van Menxel, uitgeverij ACCO), waarvan de 7ste editie einde vorig jaar verscheen.

In zijn doctoraat plaatst hij de problematiek van armoede en uitsluiting op de arbeidsmarkt in een veel ruimer kader en linkt de zoektocht naar oplossingen aan de ecologische problematiek en aan de crisis van de moderniteit. Kwaliteitsvragen komen steeds centraler te staan in de risicomaatschappij, waar tijdtekort steeds fundamenteeler wordt aangevoeld en het bestaande beleid dit alleen maar versterkt. Hij bouwt daarmee verder op sociologen als Ulrich Beck en Anthony Giddens, maar ook op 'klassiekere' denkers als André Gorz, Hannah Arendt en Ivan Illich. De tijdsanalyses van Elchardus worden hieraan gelinkt, evenals de soberheidspleidooien van Raf Janssen.

Het doctoraat vormt een impuls voor de uitbouw van een kritische groene sociologie in Vlaanderen. OIKOS publiceert hier het samenvattende referaat waarin de krachtlijnen en de opbouw worden geschetst.

.Reacties: Dirk Geldof, UFSIA/CASUM, Prinsstraat 14, 2000 Antwerpen, tel. 03/220 46 27 of per pc: dirk.geldof@ufsia.ac.be